

УДК 821. 161. «10/12»

Ганна МЕЖЖЕРІНА

СУБСТАНТИВНО-АД'ЄКТИВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ПОЛОВЦЯ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XI–XIII СТ.

Стаття присвячена виявленню соціально-етичних орієнтацій людини Київської Русі в межах опозиції «свій» / «чужий». Визначено кількісний і семантичний обсяг, функції іменників і прикметників, які моделюють узагальнені та індивідуалізовані соціально-етичні портрети половців у писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Ключові слова: іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, Київська Русь.

У лінгвістиці ставлення до «чужих» в народній культурі найчастіше вивчається шляхом відтворення фольклорно-міфологічних портретів етнічних сусідів на матеріалі слов'янської фольклорної традиції XIX–XX ст., насамперед польської, словацької, болгарської, через звернення до повір'їв, казок, прислів'їв тощо. О. В. Белова досліджує уявлення про етнічних сусідів у слов'янській народній культурі в системі протиставлень «інші» і «чужі», описує образ «чужого» (цигана, єврея, поляка та ін.) за такими параметрами, як зовнішність, запах, наявність душі, надприродні властивості (хист до магії, чаклунства), «неправильна» з точки зору носія місцевої традиції поведінка (зумовлена «чужими» і, як наслідок, неправильними, гріховними, демонічними ритуалами і звичаями), мова [1]. А. С. Дьомін, відзначаючи, що проблема оцінки середньовічними письменниками інших народів практично не розглядалася в науковій літературі, реконструює в етнографічному аспекті ставлення письменників XI–XVIII ст. до неслов'янських – «несвоїх» народів, їхні уявлення про далекі країни (Індію та ін.) та враження, які справляли на них звичаї, територія мешкання, культура, предмети побуту чужих народів [4]. Окремі нотатки щодо мовних соціально-етичних характеристик етнічних сусідів у літературі Київської Русі зроблені В. В. Колесовим при зіставленні в межах опозиції «свої і чужі» особливостей уживання слів *языкъ* і *языци* та соціальних термінів, об'єднаних у тематичні групи «сім'я

і свої», «близькі і ближні», «чужий і гість», «враг і ворог» [6, с. 17–72, 139–143], П. П. Толочком під час дослідження історії взаємостосунків кочових народів степів зі східними слов'янами XI–XIII ст. [8, с. 140–141; 9, с. 144–145].

Виявлення лінгвостилістичних засобів вираження в писемних пам'ятках тієї соціально-етичної оцінки, яку жителі Київської Русі давали своїм етнічним сусідам, є актуальним, особливо з огляду на сучасні тенденції реконструкції лексичного складу писемних пам'яток XI–XIII ст. в аспекті експлікації мовної картини світу східних слов'ян. Застосовуючи запропонований нами *субстантивно-ад'єктивний* підхід до вивчення репрезентації осіб у давніх текстах, ставимо за мету проаналізувати узагальнені та індивідуальні соціально-етичні портрети половців – кочовиків, які здійснювали напади на Русь. Такі портрети змодельовані за участю оцінної лексики – іменників і прикметників, які зі значенням моральної оцінки особи засвідчені в уживанні безпосередньо щодо людини. Основним джерелом матеріалу слугують оригінальні, створені в Київській Русі, твори XI–XIII ст.

До кордонів Київської Русі половецькі орди наблизилася 1055 року. Період, коли відносини з половцями були досить мирними, тривав недовго. На початку лютого 1061 р. зазнав поразки від половців кийвський кн. Всеволод Ярославич: *В лѣт(о) 6569. Приидоша половци первое на Рускую землю воевать. Всеволод же изыде противу им [...] И бившимся им, и победиша Всеволода, и воевавши отидоша. Се быс(ть) первое зло от поганых безбожных врагъ. Быс(ть) же кн(я)зь их Сокаль (*1061, ЛР, 70; т. с. *1061, ЛН, 183). На цей час половці вже захопили степові простори протяжністю зі сходу до заходу 2 тис. км та з півдня до півночі – 400–500 км [9, с. 108]. Масштаби половецької навали були надзвичайно великими, «за розрахунками С. О. Плетньової, всього в першій половині XII ст. в східноєвропейських степах кочувало 12–15 орд, а це означає, що загальна кількість половецького населення становила приблизно 500–600 тис. чоловік» (переклад мій – Г. М.) [9, с. 113–114]. Два сторіччя (із середини XI ст. і аж до першої половини XIII ст.) половці здійснювали спустошливі набіги на давньокийвську державу (*поганы* " [...] много зла створиша по земли плннующе . сѣкуще и села жгуще – *1207, ЛС-1, 429) і були*

витіснені лише монголо-татарськими ордами. Проаналізувавши відбиття в літературі Давньої Русі етнічного розподілу між половцями і сарацинами, закритими народами, амазонками, іудеями, татарами, Л. С. Чекін відзначив об'єктивність літописної оцінки, її незалежність від тимчасових міркувань або симпатій окремих князів: «Роль, відведена середньовічною есхатологічною етнографією ізмаїлтянам, була настільки сталою, що жодні тимчасові політичні міркування або симпатії окремих князів не змогли внести корективи у сприйняття степових кочовиків [...] Образ половців спочатку розвивався на основі традиційних уявлень про ізмаїлтян і народів північного сходу» (переклад мій – Г. М.) [10, с. 711].

Виявлені у писемних пам'ятках XI–XIII ст., насамперед літописах, узагальнені статичні портрети половців (понад 160 портретів) співвідносяться з їх реальними діями та вчинками і відбивають особливості ставлення до них жителів Київської Русі. Узагальнений образ половця створювався за допомогою негативно конотованих прикметників *поганьми, безбожьными, оканьными, ока"ньными (окааньными), беззаконьными, дикьми, лоукавьми, зьлыи, нечьстивьми*.

У писемних пам'ятках XI–XIII ст. прикметник *поганьми* вживався як усталене означення щодо половця, поєднуючи в собі субстантивні та ад'єктивні значення «язичник», «язичницький; нехристиянський; іновірний», «той, хто творить зло», «поганій». Нами виявлено понад 50 уживань слова *поганьми* щодо половців: *Рюрикъ съ Ольговици и съ поганьми Половци* (*1203, ЛНс, арк. 63 зв.); *поганьми Половци* (*1125, ЛНик-1, 153); *с поганьми Половци* (*1235, ЛНс, 74); *а поганья половци избиша оружиемъ* (*1177, ЛР, 145); *с поганьми половцы часто бьяшася* (XIII, Похв. ряз. кн., 200); *и с Половци с поганьми . много бо зла створи ц(еркви) Бо(го)любьскои . юже бѣ оукрашилъ Андрѣи кн#зь добръи . иконами и вс#кимъ оузорочьс(м)* (*1177, ЛС-1, 383 – половці зруйнували церкву, яку збудував кн. Андрій Боголюбський); *погань(х) Половецъ множество* (*1217, ЛС-1, 440; т. с. *1218, ЛНс, 58), а також *1201, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 245; *1096, ЛНик-1, 125; *1061, ЛР, 70; *1169, ЛР, 134; *1217, ЛС-1, 440; *1207, ЛС-1, 429; *1235, ЛН, арк. 158; *1224, ЛН, арк. 144 зв.; *1181, ЛР, 147; *1173,

ЛК, ЛИ-3, 565; *1172, ЛК, ЛИ-3, 549; *1171, ЛР, 135; *1126, ЛК, ЛИ-3, 290 тощо.

Характерно, що у випадках, коли йдеться саме про половців (на відміну від татар, литовців та ін.), прикметник *поганьши* дуже часто, а точніше у 60–70 %, виступає як субстантивований і вживається самостійно, без іменника *половцьи*: "ко не шедшио ~му с нима на **поганьши**" [...] ты не шель ~си с нама на **поганьши**". *иже погубили суть землю Руськую* (*1095, ПВЛ-1, арк. 76; т. с. *1095, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 84); *нашествие поганьши на Рускую землю* (*1065, ЛН, 184); *приведе Олегъ и Борисъ поганьши на Рускую землю* (*1078, ЛР, 81 – йдеться про чернігівського кн. Олега Святославича і смоленського кн. Бориса В'ячеславича); *да бьхомъ оборонили землю Рускую отъ поганьшъ* (*1096, ЛНик-1, 125); *устремил бо с# б#ше на поганьши* (*1201, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 245); *и помогати хоцещи поганьшмъ* (*1096, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 84 зв.); *вборонили Руськую землю ^ поганьши(хъ)* (*1096, ПВЛ-1, арк. 76 зв.); *поганьши(мъ) помагати хочещи* (*1096, ПВЛ-1, арк. 76 зв.); *бысть же у поганьши 9 сотъ копеи* (*1169, ЛР, 134); *поганьшии поидоша* (*1169, ЛС-1, 360); *брани быти на поганьши* (*1218, ЛН, арк. 140); *и похваливши всимл(с)тваго Б(ог)а приемиши ^ Б(ог)а на поганьши* *побѣдоу* (*1193, ЛК, ЛИ-3, 678); *поганьши* *избиша* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.); *въххаша без вѣсти въ поганьши* [...] *и възврати Б(ог)ъ поганьши* ^ *него* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 201); *нашествие поганьши* (*1065, ПВЛ-1, арк. 55 зв.), а також *1094, ПВЛ-1, арк. 75 зв.; *1171, ЛС-1, 363; *1096, ЛР, 92; *1097, ЛР, 97; сп. 1554, КП, 494; *1140, ЛК, ЛИ-3, 304; *1126, ЛК, ЛИ-3, 290; *1177, ЛС-1, 383; *1093, ЛР, 89; *1178, ЛК, ЛИ-3, 608; *1193, ЛК, ЛИ-3, 678; *1067, ЛР, 71; *1218, ЛНс, 59; *1207, ЛС-1, 429 тощо. Уживання літописцем означення *поганьши* (у множині) без уточнення *половцьи* відбиває зневажливе, негативне ставлення до них не лише з боку самого літописця, а таке, що було звичайним серед широких верств населення, ставлення, спричинене високим рівнем культурного розвитку Київської Русі й усвідомленням цього факту жителями давньокіївської держави. На користь такого трактування семантики лексеми *поганьши*, а також того, що книжник Київської Русі (а, можливо, і пересічний житель) усвідомлював себе як представника держави, яка за рівнем свого

розвитку значно випередила народи-сусіди, і насамперед кочові, можуть служити численні вживання в літописах означення *поганьми* із синкретичним значенням «язичники; погані», ускладненим відтінком «нерозвинуті в культурному відношенні; неосвічені; варварські», та вживання парного словосполучення «**погани** и **невѣгласи**», де слово *невѣгласи* означає «люди нерозвинуті в культурному відношенні; неосвічені»: *Сїи творять обычаи и Кривичи и прочїи поганїи, не вѣдуще закона Божїа, но творяще сами себѣ законъ* (до *859, ЛНик-1, 6); *бяху бо людїе погани и невѣгласи* (*907, ЛР, 20); *бяху людїе погани и невѣгласи* (*922, ЛН, 109); *и прозваша Олга вѣщїй: бяху бо людїе погани и невѣгласи* (*907, ЛНик-1, 19); *бяху же поганѣ журице озером и кладезем и роцениемъ, якоже прочїи погани* (*854, ЛН, 105); *бяху бо тогда челоувѣци невѣгласи погании* (*983, ЛР, 40); *б#(х) бо лю(д)є погани и невѣг(ла)си* (*907, ПВЛ-1, 32) тощо. На відміну від інших народів, як пише літописець, *бѣша мужїи мудри и смысленѣ, нарѣцахуся Поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ* (*854, ЛН, 105).

У літературі зазначеного періоду нерідко зустрічається використання в соціально-етичних портретах половців прикметника *безбожньми* на позначення їхньої надзвичайної жорстокості: *Половци же не могоша противитис# имъ побѣгоша . до реку Днѣпра безбожньми Половци* (*1223, ЛСа-1, 504); *придоша [...] безбожньми Половци . на Роусь воєвать* (*1183, ЛК, ЛИ-3, 628); *Половецъ безбожнь(х)* (*1223, ЛС-1, 446); *Половчѣ безбожньныхъ* множьство (*1224, ЛНс, 62); *Придоша Половци [...] зло ^ поганы(хъ) и безбожньныхъ врагъ* (*1061, ПВЛ-1, арк. 55), а також *1096, ЛР, 92; *1199, ЛР, 159; *1199, ЛС-1, 414; *1061, ЛР, 70; *1054, ЛНик-1, 92; *1179, ЛК, ЛИ-3, 612; *1061, ЛН, 183; *1224, ЛНс, 62; *1210, ЛС-1, 435; *1237, ЛГВ, ЛИ-3, 778–779 тощо. При цьому для характеристики половців означення *безбожньми* використовувалося значно рідше, ніж для характеристики інших жорстоких поневолювачів – татар. Натомість словосполучення *оканьньми половьци*, *ока"ньми половьци* трапляються в літописах частіше, ніж *оканьньми татарове*. У вживанні щодо половців прикметники *оканьньми* та *ока"ньми* виступають зі значенням

«проклятий; грішний; негідний; надзвичайно жорстокий»: *многая злая бываше ото **окаянныхъ Половцевъ** (*1170, ЛНик-1, 239); **окаяннии Половци** (*1155, ЛНик-1, 201); много бо зла створиша ти **ѡканнии Половци Рускои земли** (*1223, ЛС-1, 446); *прибѣгоша **оканнии** (вар. А.Т.: **окааннии**) **Половци** (*1224, ЛН, арк. 143 зв.)* тощо. У Видубичах половці запалили багатий, гарно прикрашений дім, який збудував кн. Всеволод: *зажгоша дворъ красныи . ~гоже поставиль бл(а)говѣрныи кн#зь Всеволодъ . на холму нарѣца~мѣмъ Выдобычи . то все **ѡканнии Половци** запалиша **вгнемь** (*1096, ПВЛ-1, арк. 77 зв.; т. с. *1096, ЛР, 92). 1179 року половці на чолі з ханом Кончаком здійснили жорстокий напад на Переяславль: *придоша иноплемєнници . на Роускоюю землю . безбожнии . Измалт#нѣ . **ѡканьнии** . **Агар#не** (*1179, ЛК, ЛИ-3, 612).* Це один з рідкісних випадків, коли агарянами названо половців.**

Семантичну палітру – «язичник», «той, хто творить зло», «надзвичайно жорстокий», «поганій», «проклятий», «грішний», «негідний», «нерозвинутий в культурному відношенні», «неосвічений», «варварський» – статичного соціально-етичного портрета половців доповнювали і розширювали поодинокі, реверберовані означення *лоукавыи, зълыи, нечьстивыи, беззаконьныи, дикыи*: *яко дѣмони **лукави** суще (*1151, ЛНик-1, 187); **Половци** же [...] нача умьшляти, яко **лукави** зѣло (*1151, ЛНик-1, 187); **Половци** же зѣло **зли** суще (*1151, ЛНик-1, 187); **нечьстьивыи** (*1179, ЛК, ЛИ-3, 612); много бо зла створиша ти **оканьнии Половчи Русьскои земли, того ради всемилостивыи богъ** хотя погубити **безбожнныя** сыны Измаиловы Куманы, яко да отмьстятъ крѣвь крестьяньску, еже и бысть над ними **беззаконьныи** (*1224, ЛНс, 62; т. с. *1224, ЛН, арк. 143 зв.)* тощо.

На окрему увагу заслуговує вживання щодо половців означення *дикыи*:

*и посла на нѣ **дики** " **Половцѣ** (*1146, ЛК, ЛИ-3, арк. 123 зв.); и Глѣбъ кн(#)зь прислалъ б#ше Григор# тыс#чаго своего . с помощью и **Половци диции** (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 196); *выѣзд#че* погании . и (вар. Х.П.: и немає) **диции** с вои . много зла твор#ху . *ввы избивахоу (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 196); азъ же совокоупив# с* братъею своею и с друужиною своею *И съ **дикими Половци** (*1196, ЛК, ЛИ-3, арк. 239); и роспоустиль есмь братъю свою . и**

дикий Половці (*1196, ЛК, ЛИ-3, арк. 239); **ни дикымъ Половцемъ** . ажъ б#хоуть на се готови . и оустремилис# на кровопролитье (*1196, ЛК, ЛИ-3, арк. 240 зв.); **и дикий Половці** (*1196, ЛК, ЛИ-3, арк. 240). М. С. Грушевський висуває цікаву версію тлумачення словосполучення *дикий половці*: «Почавши від 1140-х рр. в наших літописах починає стрічати ся для Половців епітет “дикий Половчин”, “Половці дици”. Сього не можна собі витолкувати інакше як тим, що десь коло того часу з’явили ся Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про тих. Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернігівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять “псарі” (княжі ловці) та Половці. Значить, в XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осаді під руською зверхністю, подібно як були осаді Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з’являєть ся та назва “диких Половців”, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни, деякі з них піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах, як “свої погани”» [3, с. 534]. Однак не можна не враховувати, що порівняно з величезною, майже неосажною численністю половецьких орд явище асиміляції половців мало не тільки не масовий, а, скоріше, епізодичний характер, і лише деякі з половців «піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах». Процес асиміляції половців не був примусовим. А це вказує на те, що у свідомості жителів Київської Русі «незвичайними» були саме ті половці, які осідали на руських землях, і їх виділяли за допомогою слова *свои*. Крім того, означення *дикий* не вживалося щодо торків, печенігів та інших кочовиків, які також селилися серед руських.

За СДРЯ XI–XIV, прикметник *дикий* вживався зі значенням «некультурний, неосвічений; якого не навернули у християнство (про половців)» (СДРЯ XI–XIV, II, 468). Але в такому разі він мав дублювати семантику прикметника *погани*, який зі значенням «язичник, іновірний; нерозвинутий у культурному відношенні; неосвічений; варварський» активно вживався як щодо половців, так і щодо татар, болгар, торків, литовців та ін.

Гадаємо, що прикметник *дикий* в словосполученні *дикий половці* використовувався, з одного боку, на підкреслення несамотивно стрімких набігів половецьких орд (Робер де Кларі

відзначав, що кумани «пересуваються так швидко, що за одну ніч і за один день долають шлях шести або семи, або восьми днів переходу» (переклад мій – Г. М.) [Цит. за: 9, с. 128], з іншого – на акцентування надзвичайної жорстокості половецьких воїнів, жорстокості дикого звіра.

Стосовно походження самої назви *половці* в літературі висловлювалися різні припущення. За однією версією, др. *половьци* походить або від *ловы* «полювання», за іншою – в основі внутрішньої форми др. *половьци* лежить значення «блакитний». Так, О. І. Соболевський згадує про існування *синьої* орди. Серб. *плав* означає також «блакитний»; нім. *blawen, blauen* «половці» (Преобр., II, 94–95). Наявність кольористичної семантики др. *половьци* звичайно підкріплюється паралеллю з назвою *куманы*, посиланням на В. О. Гордлевського, який пов'язав це слово з тюрк. *kutan, kuban* «блакитний» (Ф., II, 415).

За найпоширенішою думкою, др. *половьци* є похідним утворенням від др. *половь(и)* «половий, білуватий, ясно-жовтий, блідий» (Преобр., II, 94; Ф., III, 313; ЕСУМ, IV, 498). І в цьому випадку дослідники апелюють до назви *кумани* (половці, як відомо, називали себе *куманами*, або *команами*), зводячи її семантику також до позначення кольору – «світло-жовтий» (ЕСУМ, IV, 498). Подібні етимології викликають безліч питань. Варто звернути увагу хоча б на те, що *половці не були білявими* (на цьому акцентував Франц Міклошич, висловлюючи сумніви стосовно зв'язку назви *половцы* (рос.) із др. *половой* «блідий, жовтуватий» – Преобр., II, 94). Зведення етнічної назви *куманы* (рос.) до тюрк. *kutan, kuban* «блакитний» також вважаємо непереконливим та цілком підтримуємо етимологію, за якою слово *куманин* походить від тюрк. **kintan*, уйг., саг. *kün* «народ», монг. *kütin* «людина» (Ф., II, 415).

На нашу думку, назва *половьци* за походженням не має нічого спільного із др. *половь(и)* «половий, білуватий, ясно-жовтий, блідий», що сягає псл. **rolъ* «світлий», «блідий», «світло-жовтий», «блакитний» (Ф., III, 313), спорідненого з псл. **rleva* із загальною семантикою «плівка, шкірка» (Ф., III, 277, а також 227–228, 312).

Др. *половьци*, швидше за все, зводиться до праслов'янського кореня, континуантами якого виступають др. *поль* і похідне від

нього др. *половичи*. Звернімося до статті *1218 р. Новгородського літопису, де в одному контексті представлені словосполучення *онь поль*, *они половичи* та іменники *половичи*, *ониполовичи*: *И поидоша ониполовициѣ и до дѣтинѣ въ броняхъ, въ шоломахъ, акы на рать [...] Твердиславъ же [...] поиде съ прусы и с Людинымъ концемъ. И бысть сѣча у городнѣхъ вратъ, и побѣдоша на онь польъ, а друзии в ту ноць мостъ переметаша, и преидоша ониполовици в лодиахъ, и поидоша силою великою. О, братие, сие чудо свади оканнныи диаволь; когда бяше брани быти на поганья [...] и убиша прусъ мужъ единъ, а концанъ другыи, а онѣхъ половиць Иоанна Душилѣцева, брата Матѣева (*1218, ЛН, арк. 140; т. с. *1218, ЛНс, арк. 90–90 зв.).* Др. *поль* зі значеннями «одна з двох рівних (або приблизно рівних) частин чого-н.; половина», «одна зі сторін чого-н.; берег» (СДРЯ XI–XIV, VI, 99–106) є найуживанішою, найдавнішою лексемою і зводиться до *роль (*rolnā*) (Ф., III, 306). Писемні пам'ятки XI–XIII ст. зберегли широке використання др. *поль* у складі усталених словосполучень *оба польы* «з обох боків, сторін; на обох берегах», *об онь поль* «на іншій стороні (іншу сторону), на іншому березі (інший берег)», *онь поль* «назва правобережної (торгової) частини Новгорода, протилежній лівобережній, де знаходився Кремль», а др. *Поль* навіть поза словосполученням *Онъ поль* позначало правобережну частину Новгорода (СДРЯ XI–XIV, VII, 103; СлРЯ XI–XVII, XVI, 188). І саме в Новгородському літописі засвідчене вживання утворених від назви *Онъ поль* словосполучення *они половичи* і похідного композита *ониполовичи*: *И поидоша ониполовициѣ и до дѣтинѣ въ броняхъ [...] и преидоша ониполовици* (вар. А: *ониполовичи*, вар. Т.: *ониполовичь*) *в лодиахъ [...] а онѣхъ половиць* (вар. А.Т.: *онихъполовичь*) *Иоанна Душилѣцева (*1218, ЛН, арк. 140). И поидоша ониполовици и до дѣтинѣ въ брѣняхъ [...] и перехашаша ониполовици въ лодьяхъ [...] а оныхъполовиць* *Ивана Душилѣцевича (*1218, ЛНс, арк. 90–90 зв.); и пере~(ха)ша они половици въ лодь "хъ* (СДРЯ XI–XIV, VII, 76); *а оныхъ половиць. ивана* (СДРЯ XI–XIV, VII, 76); *и възвониса оу сто(г) николы. они половици чересъ ноць* (СДРЯ XI–XIV, VII, 76). Іменники *половичи* та *ониполовичи* використані з одним і тим самим значенням: *половичи* – «мешканці Заріччя в Новгороді» (СДРЯ XI–XIV, VII,

76); *ониполовичи* – «мешканці Заріччя в Новгороді» (СДРЯ XI–XIV, VI, 129), а також «у Новгороді – міські жителі, що мешкають на правому березі Волхова (“торгова сторона”), на відміну від жителів лівого берега, де знаходився Кремль (“Софійська сторона”)» (СЛРЯ XI–XVII, XII, 375). Чергування у різних списках словосполучення *они половичи* та іменника *ониполовичи* яскраво демонструє процес перетворення словосполучення на композит. У такому контексті слушною видається версія походження етнікона *половці*, висунута видатним істориком О. Ч. Скржинською, на думку якої, «слово “половцы” народилося на Дніпрі, на его Правобережжі, куди з “оного пола” постійно вривалися страшні кочовики» (переклад мій – Г. М.) [7, с. 88].

Очевидно, іменники *ониполовичи*, *половичи*, *половци* утворилися з наведених вище словосполучень за аналогією з тим, як др. *обоньполь* та др. *обаполь* виникли зі словосполучення *об онь поль* і словосполучення *оба поль* (*оба поль*) відповідно. Писемні пам’ятки свідчать про те, що процес перетворення словосполучення *об онь поль* і словосполучення *оба поль* (*оба поль*) на композити розпочався ще до появи половців біля кордонів Київської Русі, а саме на початку XI ст. Так, у літописних статтях під *1015 р., *1016 р., *1017 р. і *1018 р. засвідчені і словосполучення *объ онь поль* та *оба поль*, і утворені від них прислівники *обоньполь* та *обаполь*: *и изииде противу Любчю **wb онь поль Днѣпра** . а ±рославъ **wbъ** сюду (*1016, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 53 зв.); Слышавъ С(вя)тополкъ идуца Ярослава, и пристрои бес числа вои, рус(ь) и печенѣгъ, и изыд(е) противу ему и Любичю **обоньполь Днепра**, а Ярославъ об сюду (*1015, ЛР, арк. 80); Приде ±рославъ . и стаща противу . **wба поль Днѣпра** (*1017, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 53 зв.); [П]риде Ярославъ и ста противу **обаполь Днепра** (*1016, ЛР, арк. 80); и стаща **wбаполь рѣкы Буга** (*1018, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 53 зв.).* На жаль, у СДРЯ XI–XIV наведені вживання др. *обаполь* не враховані. Др. *обаполь* наявне також і в пам’ятці XI ст. «Читання про Бориса і Гліба» (СДРЯ XI–XIV, V, 469).

Розповідаючи про половецьку навалу, літописці пояснюють, що «земли же *согрешивши* которей любо, казнить б(о)гъ см(е)ртью, ли гладомъ, ли навоженіемъ *поганыхъ*, ли вредомъ, ли

гусиницею» (*1067, ЛР, 71), і закликають «*да быхомъ ся востягнули от злыхъ дѣлъ*». Користуючись міжкнязівськими конфліктами, половці нерідко брали гору (*посемъ бо быша усобищѣ много . и нашествіе поганыхъ* – *1065, ПВЛ-1, арк. 55 зв.). 1064 року Ростислав Володимирович виганяє Гліба Святославича з Тмуторокані. 1065 року Святослав, дядько Ростислава, пішов на Ростислава й знову поставив у Тмуторокані свого сина Гліба. 1066 року Всеслав Брячиславич зайняв Новгород. Проти нього об'єдналися Ізяслав, Святослав, Всеволод. За це, як пише літописець, Бог покарав руську землю половецькою навалою: *понеже Из#славъ цѣловавъ кр(е)сть . и " и . тѣмже наведе Б(о)гъ поганы "* (*1068, ПВЛ-1, арк. 58) (ідеться про кн. Ізяслава, який пішов проти кн. Всеволода). У битві під Переяславом (Переяславль Південний) половці розбили дружини Ізяслава, Святослава, Всеволода: *Придоша иноплемьници на Руську землю . Половци мнози . Из#славъ же . и С(в#)тославъ . и Все(во)лодъ . изидоша противу им(ъ) на Лъто [...] грѣхъ же ради нашихъ пусти Б(о)гъ на ны поганы "* . и побѣдоша Русьскыи кн#зи . и побѣдиша **Половци** (*1068, ПВЛ-1, арк. 56 зв.) (Лъто (Альта, Алта, Лто) – річка й урочище (ЕСЛНПР, 17, 85)).

Ускладнений гострими міжкнязівськими конфліктами, довгий період боротьби з половецькими завойовниками (із середини XI ст. до середини XII ст.) перейшов в іншу фазу свого розвитку і з другої половини XII ст. відзначається консолідацією руських сил для антиполовецьких походів у відповідь [9, с. 114–115]. У пов'язаних із цими подіями літописних статичних портретах половців можна констатувати зневажливе ставлення сильного, переможця до ворога, який зазнав поразки: *и помогаша богъ Михалку со Всеволодом на поганья* – *1171, ЛР, 135; т. с. *1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.) (про володимирських князів Михайла і Всеволода Георгійовичів); *и възрати Б(о)гъ поганы "* ^ *него . а хр(с)ть "ны покры рукою своею* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 201); *погании бо възратишас# въсп#ть* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 201); *и въххаша без вѣсти въ поганы "* . и въз#ша сель б (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 201); *свободилѣ быхомъ . Новгородскоую землю ^ поганыхъ* (*1178, ЛК, ЛИ-3, арк. 214); *половце ж(е), слышав поход его, бежаша [...] безбожнымъ побѣгше прочь* (*1199, ЛР, 159) (про

перемогу Всеволода Гюргевича (онук Володимира Мономаха) та його сина Костянтина над половцями біля р. Дон) тощо. У першій половині XIII ст. половці втратили свою могутність (**половецъ безбожны(х) множество избиха** – *1223, ЛС-1, 446), а стосунки Київської Русі з неспокійними кочовиками певною мірою стабілізувалися.

У літописних портретах половців натомість назви *половьци* іноді трапляється вживання слів *куманы* (*команы*, *коуманты*), *измаилт#не* та словосполучення *сынове измаилови*, які супроводжуються при цьому негативними означеннями *ока"нньи*, *лоукавыи*, *безбожсьньи*, *поганьи*: *много бо зла створиша ти **ж**канныи Половци Руской земли . того ради всемл(с)твыи Б(о)гъ хот# погубити . и с(ы)ны Измаиловы Куманты* (*1223, ЛС-1, 446; т. с. *1223, ЛСа-1, 504; *1224, ЛНс, 62; *1224, ЛН, 264); *лукавыи с(ы)нове Измаилеви пожигаху села и гумна . и многы ц(е)ркви запалиша **в**гнемя* (*1093, ПВЛ-1, арк. 74); *безбожныи с(ы)н(о)ве измаилови пуцени на казнь **хр(и)стьяномъ*** (*1096, ЛР, 92); *безбожныи же (сы)н(о)ве **изма(и)л(о)ви** высекоша двери монастырю* (*1096, ЛР, 92); *безбожныѣ же с(ы)н(о)ве Измаилеви . **выс**ѣкоша врата монастырю* (*1096, ПВЛ-1, арк. 77); *поганы" Измаилт#ны . рекомы" Половци* (*1201, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 245); *придоша Измаилт#не . **безбожныи** Половци* (*1183, ЛК, ЛИ-3, 628) тощо. У Київському літописі під *1096 р. і *1103 р. ідеться про половчанина на ім'я Куман і половецького хана, якого також звали Куман (Кунам): *и **в**ѣда Мьстиславъ ст#гъ Володимерь Половчину . **именемъ** Куману* (*1096, ЛК, ЛИ-3, арк. 87 зв.); *Половци [...] побѣгоша . **передъ** Рускыми кн#зи . [...] и **в**ѣбиха ту в полку кн#зи [...] Китанопу . **Кунама** . Асуна Курътыка . Ченегрена . Сурьбаръ . и **проча**" кн#з# ихъ* (*1103, ЛК, ЛИ-3, арк. 96). Незважаючи на те, що «**Измаило** роди 12 сына, от них же суть: **торкмени, печенѣзи, торци и половци**, иже исходят от пустыня» (*1096, ЛР, 92), назви *куманы* та *сынове измаилови* в текстах XI–XIII ст. уживалися тільки щодо половців.

Крім величезної кількості узагальнених портретів половців, писемні пам'ятки містять декілька індивідуалізованих портретів окремих представників цього народу. Щодо половецького хана Кончака, орди якого виявляли надзвичайну жорстокість під час

нападів на Русь у 70-ті роки XII ст., автор Київського літопису використовує означення *богостоудьныи* та *оканьныи*, відзначаючи, що від нього все зло на руській землі: *именемъ Кончакъ . злоу началникъ . правохрнънымъ кр(с)тъмъ . паче же всимъ ц(ь)рк(ь)вмъ – *1179, ЛК, ЛИ-3, 612; сии же б(о)гостоудныи Кончакъ [...] приххавше к Пере"славлю [...] внихъ плъниша . а иныи избииша . множаиши" же избииша младенцъ – *1179, ЛК, ЛИ-3, 612–613 (ідеться про Переяслав, або Переяславль Південний); придоша [...] безбожнѣи Половци на Роусь воєватъ . ко Дмитровоу . съ оканьны(м) . Кончакомъ – *1183, ЛК, ЛИ-3, 628 (у лютому 1183 р. половці підійшли до м. Дмитров у Переяславському князівстві). На відміну від частовживаного слова *оканьныи* прикметник *богостоудьныи* «неугодний Богові; якого не любить Бог» ревербується в текстах XII–XIII ст.*

Нетрадиційним є соціально-етичний портрет половецького хана Боняка. У другій половині XI ст., коли значно посилювався тиск половців на Русь, цей правитель був уособленням злих сил [8, с. 139]: *прииде Боняк второе безбожнныи, солудивыи [...] и пожгоша монастырь (*1096, ЛР, 92); Приде второе Бон#къ безбожнныи шелудивыи втаи хыщникъ г (вар. Р.А.: к[ъ]) Києву вnezапy (*1096, ПВЛ-1, арк. 77); прииде второе Бон#къ безбожнныи шолудивыи (*1096, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 85). У текстах XI–XIII ст. іменник *хыщникъ* зрідка трапляється в уживанні щодо людини зі значенням «той, хто намагається силою заволодіти чужим добром; корисливий» (*мужіе [...] люті и хыщници – *1054, ЛНик-1, 86; татъ, хыщники – XI–XII, сп. XVI, Варл., 135; бѣ же одинъ богатъ и хыщникъ – сп. к. XI, Пат. Син., арк. 157 зв.*).*

Перенесення негативної соціально-етичної характеристики ворога на його зовнішність не було характерним для літератури XI–XIII ст. І хоча давні автори не вдавалися до змалювання зовнішності негативної в моральному плані особистості, для характеристики Боняка літописець обрав означення *шелудивыи*. Функція цього презирливого прізвиська не обмежується лише тим, щоб відбити негативне, неприязне ставлення до Боняка, яке, вірогідно, було поширене серед жителів Київської Русі.

Звернувши увагу на те, що перед битвою Боняк просив допомоги у свого покровителя – вовка (*и "ко бы(с)(ть) полуноци .*

и въставъ Бон#къ ^ħха ^рати . и поча выти волчьски . и ^выс# ему волкъ . и начаша мнози волци выти . Бон#къ же приħха повħда Давыдови . "ко побħда ны есть – *1097, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 93), П. П. Толочко відзначив, що волхвування Боняка засвідчує його приналежність до касті жерців; «половецькі хани в умовах язичницького побуту були не тільки головами орд і воєначальниками, але також і жерцями» (переклад мій – Г. М.) [9, с. 115]. Узурпувати владу жерця Боняку було, мабуть, не дуже складно, оскільки окрім того, що Боняк був ханом-язичником, він від народження «відзначений» як людина з чаклунськими властивостями. На чаклунські властивості Боняка – його здатність «спілкуватися» з вовками – літописець вказує, уживаючи означення *шелоудивьи* (*шолоудивьи*, *солудивьи*), і вказує на це під *1096 роком, тобто ще до розповіді (*1097, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 93) про його волхвування: *прииде второе Бон#къ безбожныи шолудивьи* (*1096, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 85). Прізвисько *шелоудивьи* «мало позначати людину, яка народилася в “сорочці”, частина якої залишалася на ній протягом усього життя» (переклад мій – Г. М.) [9, с. 116]. З огляду на те, що семантика ужитого щодо Боняка означення *шелоудивьи* (укр. *шолудивий* «покритий коростою, струпами, з горбкуватою шкірою, облізлою шерстю; перен., зневажл. дуже поганий; нікчемний, огидний (про людей)» – СУМ, XI, 509) виразно конкретизована сценою «спілкування» Боняка з вовками, цілком очевидно, що для Боняка такою «сорочкою» є волосся або шерсть. «Вірування про реальне існування людей, які за певних обставин стають вовками, були поширені в усіх слов'янських народів» [2, с. 80], і таких людей називали *вовкулаками*. У такому контексті зрозуміло, чому друге ім'я Боняка – *шелоудивьи*, адже слово *вовкулак* (*вовкулак*, *вовкула*) «утворене з псл. *v'loкъ “вовк” і *dolka “волосся, шерсть, шкіра”» (ЕСУМ, I, 412). На підставі тексту літопису, а також «Слова о полку Ігоревім» дослідники висловлюють припущення про те, що крім половецького хана Боняка оберталися на вовка міг також і половецький князь Всеслав Брячиславич, який від народження мав *ўзвено* (плівку, шкірку) на голові [9, с. 116; 5; 2, с. 80].

За допомогою прикметника *дикьи* сформований портрет половецького князя середини XII ст. Севенча Боняковича: *Севенча Боняковича дикаго Половцина убиша* (*1151, ЛК, ЛІ-3, 432).

Показово, що літописці, даючи характеристику тій чи іншій особі, не акцентували увагу на її етнічній належності. Як виняток можна навести цитату з «Києво-Печерського патерика»: *Бысть убо череноризецъ в том же Печерьскомъ монастыри именем Арефа, родом полочанинь. Много богатство имѣ в келии своей и никогда же подаде ни единое цяты убогому, ниже хлѣба, и тольма бѣ скупъ и немилосердѣ, яко и самому гладом умираати* (сп. 1554, КП, 510). Др. *скоупъ* «скупий, скнарий» зрідка трапляється в текстах XII–XIII ст., а др. *иновѣрньныи* «який сповідує іншу віру; іновірний; нехристиянин» – у текстах XI–XIII ст.

Отже, аналіз писемних східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. показав, що соціально-етичні портрети половців наявні в літописних статтях з *1054 р. до *1237 р. і в Києво-Печерському патерику за сп. 1554 року. У літописах міститься понад 160 статичних узагальнених соціально-етичних портретів, побудованих за допомогою негативно конотованих прикметників *поганьи, безбожьньи, оканьньи, ока"ньньи (окааньньи), беззаконьньи, дикьи, лоукавыи, зьльи, нечѣстивьи*. Ядерні лексеми *поганьи, безбожьньи, оканьньи, ока"ньньи* маркують семантику *неправедності, невірності, жорстокості, осуду, неосвіченості*. У Києво-Печерському патерику зберігається декілька індивідуалізованих портретів реальних осіб – половецьких ханів Кончака і Боняка та половецького князя Севенча Боняковича. Портрети змодельовані за допомогою негативно конотованих іменника *бесоурменинь* і прикметників *безбожьньи, беззаконьньи, богостодьньи, дикьи, зьльи, иновѣрньныи, оканьньи, прокл#тъи, скоупъ*. Семантичний обсяг і специфіка використання у портретах половців іменників і прикметників, об'єднаних загальним значенням соціально-етичної оцінки, співвідносяться з тими діями та вчинками, про які йдеться в літописних статтях, і відбивають особливості ставлення до них жителів Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белова О. В. «Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре / О. В. Белова // Признаковое пространство культуры: сб. научн. ст. – М.: Индрик, 2002. – С. 71–85.
2. Войтович В. М. Вовкулака / В. Войтович // Українська міфологія. – К.: Либідь, 2005. – С. 80–81.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 640 с.
4. Демин А. С. «Языци»: неславянские народы в русской литературе XI–XVIII вв. / А. С. Демин // Древнерусская литература: Изображение общества: сб. научн. ст. – М.: Наука, 1991. – С. 190–204.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 103–104.
6. Колесов В. В. Древняя Русь: Наследие в слове / В. В. Колесов. – СПб.: Изд-во Филол. фак-та С.-Петерб. гос. ун-та, 2000. – Кн. 1. – 326 с.
7. Скржинская Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона / Е. Ч. Скржинская // Русь, Италия и Византия в Средневековье. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 36–89.
8. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
9. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
10. Чекин Л. В. Безбожные сыны Измаиловы. Половцы и другие народы степи в древнерусской книжной культуре / Л. В. Чекин // Из истории русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. I: Древняя Русь. – 760 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Варл. – Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. – Л., 1985. – С. 112–267; **ЕСЛНПР** – Етимологічний словник літописних назв Південної Русі / І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак. – К., 1985. – 255 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982. – Т. I. – 632 с.; 2004. – Т. IV. – 656 с.; **КП** – Киево-

Печерский патерик // ПЛДР. – 1980. – Вып. 2. – С. 411–622; **ЛГВ, ЛИ-3** – Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. – С. 717–938; **ЛК, ЛИ-3** – Летопись Киевская // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. – С. 284–711; **ЛН** – Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 101–427; **ЛНс** – Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950. – С. 13–100; **ЛНик-1** – Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9. – 288 с.; Т. 10. – 248 с.; **ЛР** – Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л., 1989. – Т. 38. – 178 с.; **ЛС-1** – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 289–488; **ЛСа-1** – Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 489–540; **Пат. Син.** – Синайский патерик. – М., 1967. – 401 с.; **ПВЛ-1** – Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 1–286; **ПВЛ, ЛИ-3** – Повесть временных лет // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 1–284; **Похв. ряз. кн.** – Похвала роду рязанских князей // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 200–202; **ПЛДР** – Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978–1981. – Вып. 1–3; **Преобр.** – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М., 1959. – Т. II. – 1284 с.; **СДРЯ XI–XIV** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. – М., 1989. – Т. II. – 404 с.; 2000. – Т. VI. – 608 с.; 2004. – Т. VII. – 505 с.; **СлРЯ XI–XVII** – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1987. – Т. XII. – 381 с.; 1990. – Т. XVI. – 294 с.; **ПСРЛ** – Полное собрание русских летописей. – СПб.; Л.; М., 1843–1998; **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К., 1980. – Т. XI. – 699 с.; **Ф.** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 2007. – Т. II. – 671 с.; Т. III. – 830 с.

А. МЕЖЖЕРИНА

**СУБСТАНТИВНО-АДЪЕКТИВНАЯ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ
ОБРАЗА ПОЛОВЦА В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ
ПАМЯТНИКАХ XI–XIII ВВ.**

Статья посвящена выявлению социально-этических ориентаций человека Киевской Руси в пределах оппозиции «свой» / «чужой». Определены количественный и семантический объем, функции существительных и прилагательных, моделирующих обобщенные и индивидуализированные портреты половцев в письменных памятниках XI–XIII ст.

Ключевые слова: существительное, прилагательное, социально-этический портрет, Киевская Русь.

H. MEZHHERINA

SUBSTANTIVE-ADJECTIVAL CONCEPTUALIZATION OF IMAGE OF THE POLOVETZ IN EAST SLAVIC LITERARY MONUMENTS OF THE 11–13 TH CENT.

The article focuses on the fragment of the Kyiv Rus' period world view, directly linked to the thinking and socio-ethical priorities of a mediaeval person in terms of binary opposition «one's own» \ «strange». The perception of the Polovtsy and their separate representatives has been analyzed. For the first time the quantitative and semantic volume, functions of words that model the socio-ethical portraits of the Polovtsy, were determined.

Key words: substantive, adjective, socio-ethical portrait, Kyiv Rus.

УДК 82 – 343.09

Олеся НАУМОВСЬКА

СПІВІДНЕСЕНІСТЬ СНУ ЗІ СМЕРТЮ: ІСТОРИЧНЕ ТЛО І ФОЛЬКЛОРНА ТРАДИЦІЯ

У статті здійснено спробу простежити зародження і розвиток світоглядних уявлень, пов'язаних із вірою в продовження життя після смерті, а також їх відображення в усній народній творчості через мотив сну героя.

Ключові слова: смерть, сон, ініціація, табу.

Із давніх-давен, із колиски людства, з усвідомленням кінченості земного буття наші пращури намагалися розгадати таємницю смерті, прагнули зазирнути за завісу людського життя, аби довідатися: що ж далі? Фактично, це питання було і залишається стрижневим в усі часи і в усіх народів. Страх перед Її